

KRZYSZTOF WÓJTOWICZ
Uniwersytet Warszawski

W SPRAWIE „W SPRAWIE POJĘCIA ISTNIENIA”

Klasycznym tekstem dotyczącym problematyki ontologicznej jest *W sprawie pojęcia istnienia*¹ Kazimierza Ajdukiewicza. Autor rekonstruuje tam i analizuje tezę idealizmu obiektywnego, w myśl której przedmioty doświadczenia nie istnieją realnie, a jedynie intencjonalnie. Narzędziem, jakim posługuje się Ajdukiewicz w swoich analizach, jest język ontologii Leśniewskiego, w ramach którego dokonywana jest rekonstrukcja. Ajdukiewicz w wyniku swoich analiz dochodzi do wniosku, że stanowisko idealisty nie da się utrzymać².

W tym artykule pokazujemy, że rekonstrukcja stanowiska idealistycznego dokonana przez Ajdukiewicza opiera się na nieuzasadnionych założeniach. Ajdukiewicz przypisuje idealiście takie rozumienie pewnych terminów (takich jak „istnienie” czy „istnienie intencjonalne”), przy którym teza idealizmu jest jawnie błędna.

1. Istnienie intencjonalne w sensie homeryckim. Ajdukiewicz rozpoczyna swoje rozważania analizą pojęcia „istnienia intencjonalnego w sensie eposów Homera” i uznawania zdań w języku intencjonalnym. Opiera się ona na następujących założeniach:

(1). Rozróżniamy w języku „ ex_h ” i „ ex_r ” (istnienie intencjonalne w sensie Homera i istnienie rzeczywiste).

(2). Mamy do dyspozycji metajęzyk spełniający następujące (naturalne) warunki:

i) Są w nim nazwy dla zdań języka;

ii) Możemy w nim wyrazić fakt, że pewne zdanie występuje w eposach Homera. Jest w nim zatem pewien jednoargumentowy predykat (nazwiemy go HOMER(.)), odnoszący się do nazw zdań, który mówi, że dane zdanie „ φ ” występuje w pismach Homera (tzn: HOMER(„ φ ”) wtedy i tylko wtedy, gdy zdanie „ φ ” występuje u Homera).

(3). Zasadnicza dyrektywa uznawania zdań z operatorem ex_h ma następującą postać:

(EX_{HOM}): Jeśli HOMER(„ $ex(a)$ ”), to uznajemy zdanie „ $ex_h(a)$ ”

czyli: uznajemy, że a istnieje w sensie homeryckim, jeśli zdanie „istnieje a ” znajduje się w eposach Homera³.

Jak należy interpretować pojęcie „istnienia w sensie homeryckim”? Możliwe są tutaj różne interpretacje. Podamy tu jedynie kilka przykładów; nasza lista nie pretenduje do zupełności.

1a. Przyjmujemy jeden sposób istnienia, a za wskaźnik naszej ontologii uznajemy kwantyfikację. Tym samym predykat „ ex_h ” zdefiniowany poprzez metajęzykową regułę EX_{HOM} nie będzie dotyczył przedmiotów istniejących. „ $ex_h(a)$ ” będzie jedynie skrótem dla wyrażenia „zdanie „ $ex(a)$ ” wynika (pośrednio lub bezpośrednio) z treści eposów Homera” (czyli: „ $ex(a) \in \text{Cn}(T_h)$ ”). Wyrażenie „ $ex_h(a)$ ” winno być więc interpretowane jako metajęzykowe wyrażenie odnoszące się do teorii «świata homeryckiego» T_h , a nie świata rzeczywistego. Opisywanym fragmentem rzeczywistości jest T_h , więc predykat „ ex_h ” należy do metajęzyka teorii T_h .

W podobny sposób można zdefiniować wyrażenia ex_p (istnienie w sensie *Pana Tadeusza*), ex_r (istnienie w sensie *Trylogii* etc.). Te predykaty dotyczą odpowiednich teorii T_p , T_r etc.

1b. Przyjmujemy jeden sposób istnienia i stoimy na gruncie skrajnego realizmu pojęciowego – w szczególności przyjmujemy np. istnienie idei Odysuseusza etc, pomimo, iż w ideach tych nie partycypują żadne przedmioty konkretne. Predykat „ ex_h ” odnosiłby się zatem do idei obiektów, o których mowa w eposach Homera; przypisuje im istnienie jako abstrakcyjnym bytom (tzn: „ $ex_h(a)$ ” znaczy tyle co: „ a istnieje i jest ideą, której własności opisane są w eposach Homera”).

2. Uznajemy różne sposoby istnienia (ogólnie: odróżniamy istnienie i bytowanie). Na przykład możemy uznać, że istnieją przedmioty czasoprzestrzenne (doznawalne), bytują wszystkie określane⁵. Tym samym mamy predykat ex , który odnosi się do przedmiotów istniejących i szereg predykatów ex_n (z odpowiednimi indeksami), które dotyczą obiektów bytujących w odpowiedni sposób (jako obiekty bytujące intencjonalnie w sensie Homera, Mickiewicza, Sienkiewicza etc.). Predykaty te odnoszą się do przedmiotów bytujących, choć niekoniecznie istniejących.

Czy tu jest sens rozróżniać pomiędzy „ ex_r ” i „ ex ”? Jest to kwestia arbitralnej decyzji. Można «zarezerwować» „ ex_r ” na istnienie, zaś „ ex ” na bytowanie (w jakimkolwiek sensie; tym samym ex jest czymś w rodzaju „alternatywy po sposobach bytowania”). W takim ujęciu można powiedzieć, że jakiś obiekt bytuje, ale bytuje jedynie w sensie homeryckim (panatadeuszowym, sienkiewiczowskim), natomiast nie istnieje.

3. Wyrażenia te można interpretować w terminach modalnych; ex_w dotyczyć będzie zatem istnienia w możliwym świecie w . Zdanie „ $ex_h(a)$ ” oznacza tyle: w możliwym świecie opisanym przez Homera istnieje a , $ex_p(a)$ –

w możliwym świecie opisanym w *Panu Tadeuszu* istnieje a etc. Zdanie „ $ex(a)$ ” oznacza po prostu tyle, że w naszym świecie istnieje a ⁶.

I tutaj też można «zarezerwować» „ ex ” na skrót dla „istnieje w naszym świecie”, zaś „ ex ” na „istnieje w którymś ze światów możliwych”. W takim ujęciu $ex =$ „alternatywa po istnieniu w możliwych światach”.

W tym ujęciu operator „ ex_w ” (gdzie w jest jakimś możliwym światem) po prostu stwierdza istnienie pewnego obiektu w świecie w (czyli: prawdziwość w świecie w pewnego zdania egzystencjalnego). Zdefiniujemy zatem (na wzór predykatu HOMER) szereg predykatów, które będą opisywać możliwe światy. Oczywiście przy takim ujęciu opieramy się na założeniu, że zadana jest semantyka, w której możemy opisywać te światy i interpretować predykaty HOMER, PAN-TADEUSZ etc. jako mówiące o tym, że dane zdanie jest prawdziwe w odpowiednim możliwym świecie. Jeśli jest to semantyka np. typu Kripkego, to $ex_w(a)$ znaczy po prostu „w świecie w prawdziwe jest zdanie „ $\exists x(x=a)$ ””.

Czy powinniśmy przyjąć regułę wnioskowania, w myśl której z faktu, iż pewne zdanie „ $ex(a)$ ” ma własność HOMER („ $ex(a)$ ”) wynika, że powinniśmy uznać istnienie obiektu a ? Nasuwa się odpowiedź negatywna: istnienie w sensie intencjonalnym nie musi bowiem wcale pociągać istnienia w sensie rzeczywistym. Odnotujmy jednak, jaki byłby status takiej reguły uznawania zdań przy podanych wyżej interpretacjach:

ad 1a. Byłaby to nierozsądna reguła mówiąca: jeśli o czymś piszą w jakiejś książce, wówczas to coś istnieje.

ad 1b. Jeśli jesteśmy skrajnymi realistami, to winniśmy konsekwentnie uznać, że istnieją „wszelkie możliwe idee”, w szczególności idee obiektów opisanych w pismach Homera.

ad 2. Nie każdy przedmiot bytujący istnieje, tym samym reguła ta nie jest uzasadniona.

ad 3. Jeśli przyjmujemy skrajny realizm w duchu Lewisa⁷, wtedy rzeczy w innych światach możliwych uznałybyśmy za równie realne, jak rzeczy w naszym świecie. Tym samym powinniśmy uznać analizowaną regułę.

Przyjmując mniej skrajną pozycję winniśmy wziąć pod uwagę fakt, iż nie każda rzecz istniejąca w jakimś możliwym świecie musi istnieć w naszym świecie⁸. Tym samym powinniśmy odrzucić regułę (lub wprowadzić kolejny sens terminu „istnieć” na określenie possibilityów).

Rozważmy jeszcze – dla wyjaśnienia ewentualnych nieporozumień – pewien wariant reguły EX_{HOM}

($EX_{r,HOM}$): uznajemy zdanie „ $ex_h(a)$ ” jeśli HOMER(„ $ex_r(a)$ ”)

Reguła $EX_{r,HOM}$ różni się od EX_{HOM} tylko tym, że wprowadza mniejszą klasę zdań bazowych, dotyczących uznawania przedmiotów. Różnica polega zatem na tym, że przyjęliśmy słabszą aksjomatykę dla naszej teorii «świata home-

ryckiego» T_h (odp: teorii świata «panatadeuszowego», «trylogiowe-go» etc.).

Taka reguła jest jednak nienaturalna: ogranicza zakres istnienia w sensie eposów Homera do tych przedmiotów, o których epos homerycki twierdzi, że „rzeczywiście istnieją”. Jest to sprzeczne z praktyką językową: wszak, jeśli chcemy wypowiedzieć zdanie egzystencjalne dotyczące np. istnienia Jana Kowalskiego, to zazwyczaj mówimy: „Jan Kowalski istnieje”, a nie „Jan Kowalski rzeczywiście istnieje”. Gdyby chodziło tu o wskazanie tych obiektów, które «wewnętrznie-realnie» istnieją w sensie eposów Homera i odróżnienia ich od obiektów, które istnieją «wewnętrznie-intencjonalnie» – tj. od takich, o których myśli np. Odyseusz, ale których istnienia nie postuluje się w *Odysei* – to wystarczyłoby wprowadzić nowy predykat ex_{h-o} – istnieje intencjonalnie ze względu na Odyseusza i zdefiniować jego znaczenie poprzez metajęzykowy predykat $HOMER_{od}$ (odnoszący się do zdań):

$HOMER_{od}$ („ $ex(a)$ ”) *w*twg w eposach Homera występuje zdanie: „Odyseusz sądzi, że istnieje a ”).

Reguła uznawania zdań z operatorem ex_{h-o} miałyby postać:

$EX_{ODYS-HOM}$: uznaj „ $ex_{h-o}(a)$ ” jeśli $HOMER_{od}$ („ $ex(a)$ ”)

wraz z odpowiednimi warunkami dotyczącymi domknięcia zbioru tez z operatorem „ ex_{h-o} ”⁹.

2. Ajdukiewicza interpretacja tezy idealisty obiektywnego¹⁰.

2.1. Sformułowanie tezy idealisty. W ujęciu idealisty subiektywnego świat jest korelatem podmiotu poznającego. W ujęciu idealisty obiektywnego świat jest korelatem podmiotu transcendentnego, czyli pewnej „świadomości w ogóle” (jak Ajdukiewicz pisze w artykule *Problemat transcendentnego idealizmu w sformułowaniu semantycznym*¹¹). Zdania o świecie winny być uznane tylko wtedy, gdy są korelatem owego podmiotu. W nowszym ujęciu mowa jest o pewnych metajęzykowych normach (kryteriach). Prawdziwość zdań definiuje się nie w terminach relacji między zdaniem a rzeczywistością, ale w terminach pewnych kryteriów (na ogół empirycznych), które musi spełniać zdanie, aby można je było uznać¹². Stanowisko idealistyczne (dalej – o ile nie wskażemy tego wyraźnie – będziemy mówić o idealizmie obiektywnym) w sformułowaniu metajęzykowym opiera się więc na następujących założeniach:

(1) W metajęzyku jest pewien jednoargumentowy predykat $KRYT(.)$, który odnosi się do zdań języka¹³.

(2) Idealista odróżnia dwa sposoby istnienia: realne i intencjonalne (oznaczamy je jako: ex_r oraz ex_i).

Łączy je następująca zależność definicyjna (termin ex_i jest definiowany w terminach ex_r):

DEF(ex_i): $ex_i(a)$ wtwg KRYT(„ $ex_i(a)$)”)

tj: $ex_i(a)$ jeśli zdanie „ $ex_i(a)$ ” spełnia metajęzykowe kryteria, o których mowa¹⁴.

Mówiąc nieściśle, idealista włącza do swojej teorii świata te zdania postaci „ $ex_i(a)$ ”, że zdanie „ $ex_i(a)$ ” spełnia KRYT (a jest oczywiście nazwą). Świat idealisty składa się zatem z takich obiektów d , że zdanie „ $ex_i(d)$ ” spełnia zdefiniowane metajęzykowo kryteria KRYT¹⁵.

2.2 Predykat „KRYT”. Jaka jest natura predykatu KRYT? Według Ajdukiewicza zachodzi następujący podstawowy fakt:

(PF). Jeśli zdanie „ ϕ ” spełnia kryteria (KRYT(„ ϕ ”)) to nie wolno uznać zdania „ $\neg \phi$ ”.

Kryteria, o których mowa, mają zatem taką własność, że jeśli uznamy, że spełnia je jakieś zdanie „ ϕ ”, nie wolno nam uznać jego negacji (tj. dołączyć „ $\neg \phi$ ” do naszej teorii rzeczywistości). Ajdukiewicz uzasadnia to odwołując się do pojęcia „reguł sensu” języka, czyli „reguł zakazujących odrzucenia pewnych zdań pod grozą pogwałcenia przysługującego im w języku znaczenia”¹⁶.

Wprowadźmy oznaczenie $U(„\phi$ ”)), które znaczy, iż należy uznać zdanie „ ϕ ”. Wtedy nasz fakt podstawowy można zapisać w postaci:

(PF’). $KRYT(„\phi$ ”) $\Rightarrow \sim U(„\neg \phi$ ”) (implikacja jest metajęzykowa, negacja przed U metajęzykowa, przed ϕ językowa. Dalej przez „ \neg ” będziemy oznaczać negację językową, przez „ \sim ” metajęzykową)¹⁷.

Samą tezę idealisty obiektywnego Ajdukiewicza formułuje w sposób następujący:

(IO_A): dla dowolnego przedmiotu d , będącego przedmiotem doświadczenia, zachodzi:

$$ex_i(d) \wedge \neg ex_r(d).$$

tj: przedmiot d istnieje w sensie intencjonalnym (zdefiniowanym uprzednio w terminach predykatu KRYT), ale nie istnieje w sensie rzeczywistym.

Teza ta w oczywisty sposób jest wewnętrznie sprzeczna. Oto rozumowanie Ajdukiewicza:

(1) Przypuśćmy, że dla pewnego d prawdziwe jest $ex_i(d)$ i zarazem $\neg ex_r(d)$.

(2) Wtedy (na mocy definicji DEF(ex_i)) znaczenia terminu ex_i zachodzi KRYT(„ $ex_i(d)$ ”).

(3) Ale na mocy reguły (PF) nie wolno uznać zdania $\neg ex_r(d)$, co prowadzi do sprzeczności (bo $KRYT(„\phi$ ”) $\Rightarrow \sim U(„\neg \phi$ ”))¹⁸.

Zauważmy na marginesie, że gdyby idealista wypowiedział swoją tezę w sposób następujący («zmodyfikowana teza idealizmu obiektywnego»):

(IO₁) Jeśli d jest nazwą przedmiotu doświadczenia, to fakt, iż zdanie „ $ex(d)$ ” spełnia kryteria doświadczenia (KRYT(„ $ex(d)$ ”)), nie stanowi powodu, aby w języku przyjąć to zdanie „ $ex(d)$ ”, czyli:

$$\sim [KRYT(„ex(d)”) \Rightarrow U(„ex(d)”)]$$

Wtedy sprzeczność przy tej eksplikacji zależności między znaczeniami predykatów „KRYT” oraz „U” się nie pojawia. Można bowiem twierdzić, że wprawdzie przedmioty istnieją intencjonalnie (bo odpowiednie zdania dotyczące ich istnienia realnego spełniają odpowiednie kryteria), ale ten fakt nie prowadzi jeszcze do uznania zdań o realnym istnieniu tych przedmiotów. Aby stanowisko idealisty było wewnętrznie sprzeczne, musielibyśmy przyjąć silniejszą interpretację, w myśl której (KRYT(„ $ex(d)$ ”) pociąga za sobą $U(„ex(d)”) (a nie jedynie $\sim U(„\neg ex(d)”)$). Zauważmy na marginesie, że Ajdukiewicz *explicite* pisze o tym, że reguły sensu to „reguły zakazujące odrzucenia pewnych zdań pod grozą pogwałcenia przysługujących im w danym języku znaczenia”¹⁹. Konsekwentnie, gdybyśmy przyjęli «słabą» eksplikację relacji między znaczeniami terminów „KRYT” i „U”, to argumentacja Ajdukiewicza trafiałaby w próżnię (niezależnie od jej innych – omawianych dalej – słabości)²⁰.$

3. Analiza podanej przez Ajdukiewicza interpretacji tezy idealizmu obiektywnego

3.1. Gdzie leży sprzeczność? Sprzeczność w stanowisku idealisty pojawia się, gdy jednocześnie zaakceptuje on następujące dwa punkty:

(i) (PF): jeśli KRYT(„ φ ”) to nie wolno uznać „ $\neg \varphi$ ” (dołączyć „ $\neg \varphi$ ” do swojej teorii świata) (tj: $KRYT(„\varphi”) \Rightarrow \neg U(„\neg \varphi”)$).

(ii) definicję „ $ex(.)$ ” jako $KRYT(„ex(.)”)$

ad (i) Jaki charakter ma reguła: jeśli „ φ ” spełnia kryteria, to nie wolno uznać „ $\neg \varphi$ ”? Reguła ta jest postulatem znaczeniowym dotyczącym związku między znaczeniami metajęzykowych terminów: „pewne zdanie nie powinno zostać uznane” i „pewne zdanie spełnia kryteria doświadczenia”. W myśl tej reguły, fakt, że zdanie „ φ ” spełnia kryteria winno prowadzić do nieuznania negacji tego zdania „ $\neg \varphi$ ”²¹.

Rozważmy punkt (ii), tj. podaną przez Ajdukiewicza interpretację tego, jak idealista definiuje termin „istnieć intencjonalnie”.

DEF(ex_i): $ex_i(d)$ wtwg $KRYT(„ex_i(d)”)$

(tzn.: drzewa istnieją w sensie intencjonalnym, jeśli zdanie „drzewa istnieją w sensie rzeczywistym” spełnia metajęzykowe kryteria).

W przypadku definiowania „istnienia w sensie homeryckim” podaliśmy następującą eksplikację:

$ex_h(d)$ wtwg HOMER(„ $ex(d)$ ”)

– jednak nie

$ex_h(d)$ wtwg HOMER(„ $ex_r(d)$ ”).

Dzięki temu właśnie można, nie popadając w wewnętrzną sprzeczność wypowiedzieć np. tezę „ $ex_i(Zeus) \wedge \neg ex_r(Zeus)$ ”, głoszącą iż Zeus istnieje intencjonalnie, a nie istnieje realnie.

Odnotujmy oczywisty fakt: jeśli zdefiniujemy „ $ex_i(d)$ ” jako KRYT(„ $ex(d)$ ”), to sprzeczność się nie pojawia: po prostu teza idealisty przyjmie postać:

Jeśli d jest nazwą przedmiotu doświadczenia, to $ex_i(d) \wedge \neg ex_r(d)$

przy czym nie będzie wolno idealistcie uznać zdania „ $\neg ex(d)$ ”, ale fakt ten nie musi prowadzić do sprzeczności z (uznawanym przez niego) zdaniem „ $\neg ex_r(d)$ ”. To, czy sprzeczność taka się pojawi, czy nie, zależy będzie od tego, w jaki sposób ustali on relacje znaczeniowe pomiędzy wyrażeniami językowymi „ $ex(\cdot)$ ” i „ $ex_r(\cdot)$ ” oraz wyrażeniami metajęzykowymi „ $U(ex)$ ” i „ $U(ex_r)$ ”.

Na jakich założeniach opiera się zatem definicja $ex_i(d)$ jako KRYT(„ $ex_i(d)$ ”), a nie KRYT(„ $ex(d)$ ”)? Jakie motywy miałyby skłonić idealistę do przyjęcia takiej właśnie, a nie innej definicji tego terminu (i jakie motywy przypisuje idealistcie Ajdukiewicz)?²²

Uznanie, iż idealista zdefiniuje $ex_i(d)$ jako KRYT(„ $ex_i(d)$ ”) opiera się na następujących założeniach:

(1) Idealista wprowadza różne sensy istnienia: istnienie realne ex_r i istnienie intencjonalne ex_i .

(2) Idealista twierdzi, że istnienie realne nie przysługuje żadnemu przedmiotowi doświadczenia;

(3) Idealista definiuje istnienie intencjonalne jako pochodne w stosunku do istnienia realnego i metajęzykowych kryteriów. „ ex_i ” zdefiniowane jest w terminach „KRYT” i „ ex_r ”:

$ex_i(d)$ wtwg KRYT(„ $ex_r(d)$ ”).

(4) Wprawdzie istnienie realne nie przysługuje żadnemu przedmiotowi doświadczenia, ale za to zdania „przedmiot d istnieje realnie” spełniają metajęzykowe kryteria KRYT, tj. dla dowolnej nazwy przedmiotu doświadczenia d , zachodzi KRYT(„ $ex_r(d)$ ”).

Przyjęcie punktów (1)-(4) w oczywisty (opisany powyżej) sposób prowadzi do sprzeczności.

3.2. Znaczenie terminów „ ex ”. Jakie znaczenie mają właściwie „ ex ”, „ ex_i ”, „ ex_r ” etc.? Ajdukiewicz posługuje się językiem ontologii Leśniewskiego, w którym nie są one terminami pierwotnymi, ale zdefiniowane są w sposób następujący:

$$ex(a) \Leftrightarrow \exists x(x\epsilon a)$$

gdzie ϵ jest terminem pierwotnym ontologii Leśniewskiego, którego znaczenie zadane jest odpowiednim aksjomatem²³. Podobnie definiowane jest ex_i , ex_r etc. (zamiast ϵ pojawia się ϵ_i , ϵ_r etc.²⁴).

Przy takiej definicji terminów ex , ex_i , ex_r etc., zdanie „ $ex_i(a)$ ” znaczy tyle, co zdanie „ $\exists x(x\epsilon_i a)$ ”. Ajdukiewicz nie rozważa zależności między znaczeniami terminów ϵ , ϵ_i , ϵ_r , ale wydaje się, że „w duchu Ajdukiewicza” byłoby wprowadzenie następującego postulatu znaczeniowego:

$$\text{DEF}(\epsilon_i): a\epsilon_i b \text{ wtwg } \text{KRYT}(„a\epsilon_r b”)$$

Pojawia się tu pewna kwestia interpretacyjna. Skoro $ex_i(a)$ znaczy tyle co $\exists x(x\epsilon_i a)$, to prawdziwa jest równoważność:

$$ex_i(a) \text{ wtwg } \exists x(x\epsilon_i a) \text{ wtwg } \exists x[\text{KRYT}(„x\epsilon_r a”)].$$

Jednocześnie jednak:

$$ex_i(a) \text{ wtwg } \text{KRYT}(„ex_r(a)”) \text{ wtwg } \text{KRYT}(„\exists x(x\epsilon_r a)”)$$

Okazuje się zatem, że definicja

$$ex_i(d) \text{ wtwg } \text{KRYT}(„ex_r(d)”)$$

jest zgodna z definicją

$$a\epsilon_i b \text{ wtwg } \text{KRYT}(„a\epsilon_r b”)$$

tylko przy założeniu równoważności:

$$(**) \exists x[\text{KRYT}(„x\epsilon_r a”)] \Leftrightarrow \text{KRYT}(„\exists x(x\epsilon_r a)”).$$

Jest to równoważność dwóch zdań metajęzykowych: pierwsze mówi, że istnieje x takie, że zdanie „ $x\epsilon, a$ ” spełnia KRYT; drugie natomiast wyraża fakt, że zdanie „ $\exists x(x\epsilon, a)$ ” spełnia kryteria KRYT.

Równoważność (**) ma sens, jeśli (metajęzykowy) kwantyfikator w wyrażeniu „ $\exists x[\text{KRYT}(„x\epsilon, a”)]$ ” jest interpretowany referencjalnie, przy czym zakresem zmienności są nazwy języka. W drugim zdaniu (tj. „ $\text{KRYT}(„\exists x(x\epsilon, a)”)$ ”) kwantyfikator winien być interpretowany substytucyjnie. Pierwsze zdanie mówi zatem tyle, że jest w języku taka nazwa d , że $\text{KRYT}(„d\epsilon, a$). Druga mówi tyle, że zdanie „ $\exists x(x\epsilon, a)$ ” spełnia kryteria. Aby uniknąć wewnętrznej niespójności konieczna jest substytucyjna interpretacja kwantyfikacji w zdaniu „ $\exists x(x\epsilon, a)$ ”.

Zamiast zatem uznać za podstawowe różne sposoby istnienia (ex_i, ex_r etc) uznamy za podstawowe różne sposoby, na jakie dana rzecz może być inną rzeczą (tzn: wyróżnimy różne sensy słowa „jest” w zdaniach typu „ a jest b ”). Według Ajdukiewicza idealista zatem przyjmuje różne sensy „ a jest b ”, przy czym dwa są wyróżnione (być może są one jedyne; to nie ma już jednak dla naszej dyskusji znaczenia. Jeśli przyjmiemy te dwa, to może być i tysiąc innych. Sprzeczność pojawiać się ma bowiem już w obrębie tych dwóch).

Stanowisko idealisty w ujęciu Ajdukiewicza, (przy interpretacji w języku ontologii Leśniewskiego) winno być zatem zrekonstruowane w sposób następujący:

(1) idealista przyjmuje różne sensy słowa „jest” – coś jest czymś w sensie realnym ($a\epsilon, b$) i coś jest czymś w sensie intencjonalnym ($a\epsilon_i b$);

(2) w metajęzyku jest predykat KRYT, za pomocą którego możemy zdefiniować zależność pomiędzy ϵ_i i ϵ_r :

DEF(ϵ_i): $a\epsilon_i b$ wtwg $\text{KRYT}(„a\epsilon_r b”)$

Intencjonalne „bycie czymś” jest zatem pochodne w stosunku do realnego „bycia czymś” i metajęzykowych kryteriów KRYT.

(3) Idealista przyjmuje substytucyjną interpretację kwantyfikacji. Uznaje następnie, że nie ma w języku takich dwóch nazw a oraz b , aby można było uznać zdanie „ $a\epsilon_r b$ ” (żadna rzecz nie jest zatem według niego żadną inną rzeczą w sensie realnym);

(4) są jednak takie nazwy a oraz b , że zdanie „ $a\epsilon_r b$ ” spełnia kryteria doświadczenia ($\text{KRYT}(„a\epsilon_r b”)$).

(5) obowiązuje reguła (PF), w myśl którego $\text{KRYT}(„\phi”)$ pociąga za sobą niemożność uznania zdania „ $\neg \phi$ ”.

Idealista następnie wypowiada wewnętrznie sprzeczną tezę:

TEZA IDEALISTY: Jeśli d jest nazwą przedmiotu doświadczenia, to jest taka nazwa a , że zdanie „ $a\epsilon_r d$ ” spełnia kryteria doświadczenia ($\text{KRYT}(„a\epsilon_r d”)$), ale jednocześnie idealista uznaje negację tego zdania (tj. uznaje zdanie „ $\neg a\epsilon_r d$ ”).

Pierwotne jest ε_i ; ε_r jest zdefiniowane w sposób pochodny. Nie wiadomo jednak, jakie jest znaczenie terminu ε_r . Jeśli uznamy, że chodzi tutaj o funktor, którego znaczenie jest zadane aksjomatem ontologii Leśniewskiego, to tym samym *de facto* mamy na myśli po prostu funktor ε , którego znaczenie ustalamy poprzez podanie aksjomatu ontologii Leśniewskiego. W takiej jednak sytuacji na stanowisko idealisty składają się następujące punkty:

- (1) idealista definiuje funktor ε , jako: $a\varepsilon_i b$ wtwg KRYT(„ $a\varepsilon b$ ”);
- (2) uznaje implikację KRYT(„ φ ”) to nie wolno uznać „ $\neg \varphi$ ”;
- (3) wprowadza nowy termin „ ε_r ”, który interpretuje jako „bycie czymś w sensie rzeczywiście”;
- (4) definiuje odpowiednie funkcory ex_i , ex_r w terminach ε_i , ε_r ;
- (5) swoją tezę wypowiada jako: przedmioty doświadczenia istnieją tylko intencjonalnie, ale nie w sensie rzeczywiście.

Punkty (1) i (5) zobowiązują go do uznania zdania „ $\wedge a, b(a\varepsilon_i b \Rightarrow \neg a\varepsilon_r b)$ ”, gdzie zakresem zmienności są nazwy języka. Nie wolno mu przy tym odrzucić zdania „ $a\varepsilon b$ ”. To jednak nie musi prowadzić do sprzeczności, o ile tylko „ $\neg a\varepsilon_r b$ ” nie pociąga za sobą „ $\neg a\varepsilon b$ ”. To z kolei zależy od tego, jak zdefiniujemy sens terminów „ ε_i ” oraz „ ε_r ” (tj. czy „ $a\varepsilon b$ ” pociąga „ $a\varepsilon_r b$ ”). Stanowisko idealisty – przy takiej interpretacji – nie będzie zatem wewnętrznie sprzeczne.

W dotychczasowych rozważaniach opieramy się (za Ajdukiewiczem) na założeniu, że idealista musi wyróżniać różne sposoby istnienia (ew.: różne sposoby „bycia czymś”), aby sformułować swoją tezę. Tak jednak być nie musi. Można bowiem tezę idealizmu traktować jako tezę czysto semantyczną, dotyczącą znaczenia terminu „istnieć” (lub – przy substytucyjnej interpretacji kwantyfikacji – terminu „jest”). «Semantyczna teza idealisty» brzmiałaby zatem następująco:

(IO_s): jeśli mówimy o jakimś przedmiocie d , że istnieje, to mamy na myśli wyłącznie to, że zdanie „ $ex(d)$ ” spełnia pewne kryteria metajęzykowe. Nie można wskazać sensu istnienia, który byłby od tych kryteriów niezależny.

lub:

(IO_{s'}): jeśli mówimy o jakichś dwóch przedmiotach a , b , że a jest b , to mamy na myśli tylko to, że zdanie „ $a\varepsilon b$ ” spełnia pewne kryteria metajęzykowe. Nie można wskazać (pozajęzykowego) sensu, w jakim jeden przedmiot jest innym przedmiotem, jak tylko przez odwołanie się do metajęzykowych kryteriów, dotyczących zdań postaci „ $a\varepsilon b$ ”. Tak naprawdę zatem nie mówimy tutaj nic o przedmiotach, ale jedynie o nazwach przedmiotów (zgodnie z ogólną tendencją redukcji zdań «o świecie» do metajęzykowych wypowiedzi o tych zdaniach).

Semantyka idealisty opiera się na metajęzykowych kryteriach odnoszących się do zdań języka. One stanowią definicyjną cechę terminu „istnieć”.

Nie odwołujemy się tutaj do rzeczywistości, terminy języka nie muszą mieć odniesienia przedmiotowego; ich znaczenie zadane jest nie poprzez wskazanie desygnatów dla nazw, zmiennych czy predykatów, ale przez metajęzykowe wyróżnienie pewnej klasy zdań językowych. Teza idealisty staje się zatem tezą semantyczną; nie ma w niej żadnej sprzeczności. Można co najwyżej uznać, że jest ona nieintuicyjna i jałowa poznawczo – jednak uzasadnienie tej tezy wymaga innej argumentacji niż ta, którą zaproponował Ajdukiewicz.

Ten wariant przypominałby stanowisko Berkeleya, który wszak nie neguje istnienia świata, ani różnicy pomiędzy rzeczywistością a fikcją. Berkeley ma na celu jedynie wyjaśnienie, co znaczą zdania mówiące o istnieniu. Berkeley wyjaśnia to przez odwołanie się do hipotezy teologicznej; idealista obiektywny odwołuje się do transcendentnych norm języka. Według Berkeleya w sensie pierwotnym istnieje Bóg, natomiast reszta istnieje w sposób wtórny („*in mente Dei*”). Podobnie idealista obiektywny mógłby twierdzić, że tak naprawdę istnieją tylko normy transcendentne (ich istnienie jest pierwotne, natomiast istnienie przedmiotów jest wtórne w stosunku do skorelowanych z tymi normami zdań).

3.3. Idealista a Homer. Ajdukiewicz rozpoczyna swoje rozważania prezentacją problemu uznawania zdań w sensie eposów Homera, co – jak sądzimy – ma sugerować, że problem idealizmu obiektywnego jest podobny. Tymczasem różnica jest tu zasadnicza. Tak naprawdę bowiem problem istnienia w sensie eposów Homera sformułowany jest w języku przedmiotowym, w którym formułujemy zdania dotyczące własności pewnych książek (czy ogólniej: teorii). Nasz język przedmiotowy pełni rolę metajęzyka w stosunku do języka eposów Homera, ale funktor „ε” jest funktorem językowym. Tym samym na „świat Homerycki” patrzymy z pewnego punktu widzenia (z naszego świata). Nie ma tu żadnej obawy, że zajdzie pomyłka istnienia realnego i homeryckiego, bo istnienie homeryckie jest definiowane przez realne istnienie pewnych zdań w eposach Homera (bądź bycie wyprowadzalnym z takich zdań). Istnienie realne i istnienie intencjonalne nie mogą być nawet orzekane o tych samych przedmiotach – jeśli bowiem mówimy „Zeus istnieje intencjonalnie” to mamy na myśli to, że na kartach *Iliady* i *Odysei* opisany jest pewien obiekt o pewnych własnościach, natomiast mówiąc „Zeus istnieje rzeczywiście” mamy na myśli to, że w rzeczywistości taki obiekt istnieje (już niezależnie od opisów w *Iliadzie* i *Odysei*).

Tymczasem idealista nie może odwołać się do takiego „zewnątrznego” punktu widzenia. Istnienie intencjonalne i istnienie realne mają być (w ujęciu Ajdukiewicza) orzekane o tych samych przedmiotach (a mianowicie o przedmiotach doświadczenia). Nie ma poziomu „świata”, którego przedmiotom przysługuje istnienie w sensie pierwotnym (tak jak to istnienie przy-

śługuje eposom Homera, czytelnikom jego eposów, kolejnym wydaniom *Iliady*, drukarni, gdzie została wydrukowana etc). W wypadku idealisty mamy do czynienia tylko z językiem i z normami języka. Nawet jeśli uznamy, że te normy istnieją w sensie pierwotnym, to teza ta ma zupełnie inny charakter niż teza czytelnika *Iliady*, że czytany przez niego egzemplarz istnieje w sensie pierwotnym.

Dlatego stwierdzenie czytelnika Homera, że Zeus istnieje w sensie intencjonalnym, ale żaden przedmiot o tych własnościach nie istnieje w sensie rzeczywistym daje się interpretować w duchu realistycznym (po prostu jako zdanie o *Iliadzie* i *Odysei*). Natomiast stwierdzenie idealisty, że pewien przedmiot istnieje w sensie intencjonalnym, ale nie istnieje w sensie rzeczywistym ma zupełnie inny charakter.

Zasadnicza różnica polega zatem na tym, że w wypadku Homera (Mickiewicza, Sienkiewicza) wyrażenia *ex* można było interpretować:

- (1a). bądź jako odnoszące się do bytujących przedmiotów;
- (1b). bądź jako odnoszące się do idei;
- (2). bądź jako wyrażenia o charakterze modalnym;
- (3). bądź też jako wyrażenia stwierdzające obecność pewnych zdań w pewnych książkach (lub dowodliwość pewnych zdań na podstawie „aksjomatyki” zawartej w odpowiednich książkach.)

We wszystkich tych wypadkach mieliśmy do dyspozycji „pierwotne istnienie” w języku. Stwierdzenie, że w sensie pierwotnym nie istnieje taki obiekt, jak Odyseusz czy Zeus nie nastęrczało żadnych trudności. Przy interpretacji (1b) i (3) dopuszczalna jest np. Quineowska, kwantyfikatorska definicja istnienia. Nieistnienie Zeusa stwierdzone jest wtedy zdaniem: „ $\neg\exists x(x=Zeus)$ ”²⁵. Natomiast istnienie intencjonalne Zeusa zdefiniowane będzie wówczas zdaniem: „istnieje pewna książka, w której występuje zdanie „Istnieje Zeus””²⁶.

4. Podsumowanie

4.1. Założenia Ajdukiewicza. Aby wykazać, że stanowisko idealisty obiektywnego jest wewnętrznie sprzeczne, Ajdukiewicz przyjmuje następujące założenia, dotyczące stanowiska idealisty:

(1) idealista wyróżnia różne sensy słowa „istnieć”: istnienie realne, którego znaczenie nie jest w pełni jasne, oraz istnienie intencjonalne, którego znaczenie zdefiniowane jest w terminach istnienia realnego i pewnego metajęzykowego predykatu KRYT.

(2) metajęzykowy predykat o którym mowa ma taką własność, że jeśli pewne zdanie języka spełnia KRYT, to nie wolno odrzucić tego zdania (KRYT(„ ϕ ”) to nie uznaj „ $\neg\phi$ ”)

(3) idealista wypowiada swoją tezę w formie: przedmioty doświadczenia nie istnieją realnie, ale istnieją intencjonalnie (w sensie zdefiniowanym w pkt 1), co prowadzi do natychmiastowej sprzeczności.

(4) idealista gotów jest także konsekwentnie wyróżnić różne sensy terminu „jest” i (różne sposoby) istnienia definiować jako pochodne w stosunku do terminu „jest”. (Konieczne jest tu założenie substytucyjnej interpretacji kwantyfikacji.)

(5) w takim sformułowaniu teza idealisty też jest wewnętrznie sprzeczna.

4.2. Możliwy komentarz idealisty:

1. Idealista może stwierdzić, że odrzuca różne sposoby istnienia, natomiast swoją tezę traktuje jako tezę semantyczną dotyczącą znaczenia terminu „istnieć”. Tym samym jego teza sprowadza się do tezy czysto semantycznej (IO_S), która jest różna od Ajdukiewicza interpretacji tezy idealizmu (IO_A).

2. Może stwierdzić, że odróżnia sposoby istnienia, ale istnienie w sensie rzeczywistym przysługuje tylko pewnym wyróżnionym bytom (np. transcendentnej świadomości, duchowi obiektywnemu, normom transcendentnym, kryteriom metajęzykowym etc.), zaś przedmiotom doświadczenia przysługuje tylko istnienie w sensie pochodnym do uznawania kryterium²⁷.

Idealista może też połączyć te dwa punkty i stwierdzić, że przedmioty doświadczenia istnieją tylko w sensie intencjonalnym – co jest po prostu skrótem dla stwierdzenia, że zdanie „istnieją przedmioty doświadczenia” spełnia kryteria, a jednocześnie stwierdzić, że jedynie normy, względem których oceniamy zdania istnieją w sensie rzeczywistym.

4.3. Uwagi końcowe. Analiza Ajdukiewicza dotycząca stanowiska idealistycznego opiera się na nieuzasadnionych założeniach. Ajdukiewicz przypisuje idealistom takie rozumienie terminów, przy którym w natychmiastowy sposób pojawia się sprzeczność. Interpretacja ta jednak jest błędna. Tym samym analiz zawartych w *W sprawie pojęcia istnienia* nie można traktować jako konkluzywnych dla dyskusji nad idealizmem.

W artykule staraliśmy się także pokazać, jakie są możliwe interpretacje pewnych postulatów znaczeniowych i tez istotnych dla analizy stanowiska idealistycznego. Sądzymy, iż temat ten zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na samą tezę idealizmu, ale też ze względu na fakt, iż tekst Ajdukiewicza jest często analizowany na kursowych zajęciach na studiach filozoficznych i komentarz taki może mieć walor dydaktyczny.

Przypisy:

¹ K. Ajdukiewicz: *W sprawie pojęcia istnienia, On the notion of existence*. „Studia Philosophica”, IV (1949/50), 1951, wersja polska w: K. Ajdukiewicz: *Język i poznanie*, t.II, Wydanie II. Warszawa 1985, s.143-152.

² „[A]lbo idealista uznaje swą tezę bezpodstawnie, albo też w ogóle nie może jej uznać nie gwałcąc języka, w którym chce ją wypowiedzieć” (K. Ajdukiewicz: *W sprawie pojęcia istnienia*, op.cit., s.154).

³ Zauważmy, że nie ma tu równoważności; jest tu tylko implikacja w jedną stronę. Zdania występujące w eposach Homera stanowią nie jako aksjomaty $Ax(T_h)$ pewnej teorii T_h (teorii «świata homeryckiego»: „ $ex_h(a) \in Ax(T_h)$ ” wówtg zdanie „ $ex(a)$ ” występuje w eposach Homera). W tej teorii mamy także pewną operację konsekwencji Cn , w związku z czym możemy także uznać zdania wynikające z aksjomatów, ale nie spełniające warunku HOMER(.).

Innymi słowy: $ex_h(a)$ wówtg „ $ex(a) \in Cn(Ax(T_h))$ ”. Nie rozważamy tu problemu, jaki charakter ma ta operacja konsekwencji.

⁴ Można oczywiście także podać interpretację, w myśl której ex_h jest predykatem językowym, odnoszącym się do pewnego opisywanego fragmentu rzeczywistości, jakim są pisma Homera. Ta kwestia ma jednak znaczenie marginalne.

⁵ Takie jest np. stanowisko Jadackiego (por. J. J. Jadacki: *Spiritus metaphisicae in corpore logicorum*. „Studia Filozoficzne” 9, 1980, przedrukowane w: J. J. Jadacki, T. Bigaj, A. Lissowska (red): *Co istnieje?* Warszawa 1996, s. 60-67.

⁶ Nie wnikamy tu w subtelności dotyczące kwantyfikacji w kontekstach modalnych *de dicto* i *de re* czy innych związanych z tym zagadnień, dotyczących „transświatowej identyczności” i podobnych problemów.

⁷ D. Lewis: *Światy możliwe, oraz Możliwości: konkretne światy czy abstrakcyjne światy proste*, w: *Metafizyka w filozofii analitycznej*, tłum. Urszula Żegleń. Lublin, 1995, s. 127-136 oraz 155-174.

⁸ Nie analizujemy problemu, czy sensowne jest stwierdzenie, że pewna rzecz istniejąca w jakimś świecie w_1 istnieje także w innym świecie w_2 .

⁹ Uwaga: domknięcie tych tez nie musi być domknięciem ze względu na standardową operację konsekwencji: fakt, że Odyszeusz wierzy w istnienie a , zaś istnienie a pociąga za sobą istnienie b , wcale nie znaczy, że Odyszeusz wierzy w istnienie b . «Logika Odysuszowa» nie musi być identyczna z „wewnętrzna logiką świata homeryckiego”.

¹⁰ Staramy się tutaj wiernie zrekonstruować argumentację Ajdukiewicza z *W sprawie pojęcia istnienia*, op.cit.
¹¹ K. Ajdukiewicz: *Problemat transcendentnego idealizmu w sformułowaniu semantycznym*. „Przegląd Filozoficzny”, XL, 1937, s. 271-287; przedruk w: *Język i poznanie*, t.I, wydanie II. Warszawa 1985, s. 264-277.

¹² Instrumentalizm można uznać za formę idealizmu: z faktu, że uznajemy pewne zdanie, nie wynika, iż twierdzimy, że dotyczy ono rzeczywistości. W szczególności zdania egzystencjalne, które spełniają kryteria empirycznej adekwatności nie muszą być wcale interpretowane realistycznie.

¹³ Predykat KRYT musi spełniać pewne naturalne warunki, np.: jeśli $KRYT(a)$ oraz $a \Rightarrow b$, to także $KRYT(b)$ – tj: jeśli skłonni jesteśmy uznać pewne zdanie a , to powinniśmy także uznać zdania z niego wynikające. Nie zajmujemy się tu problemem, jaki ma być charakter wynikania (logiczne czy na gruncie pewnej teorii, syntaktyczne czy semantyczne etc).

¹⁴ Pojawia się tu pewna subtelność: wyrażenie „ $ex_i(a)$ ” jest wyrażeniem językowym (w zamierzeniu Ajdukiewicza: jest to zdanie z języka idealisty), natomiast $KRYT_i(ex_i(a))$ jest wyrażeniem z jego metajęzyka. Definicja predykatu „ ex_i ” ma zatem charakter «mieszany».

¹⁵ Oczywiście mówiąc, że „świat idealisty składa się z obiektów, takich że...” mamy na myśli tylko to, że świat, traktowany jako konstrukt logiczny (korelat metajęzykowych nom) jest opisywany przez takie, a nie inne zdania («jak-gdyby») mówiące o obiektach, ale nie obiektach traktowanych jako niezależne od języka byty).

¹⁶ K. Ajdukiewicz: *W sprawie pojęcia istnienia*, op.cit., s.153.

¹⁷ Możliwa jest też druga interpretacja: jeśli $KRYT_i(\varphi)$ to należy uznać φ :

$$\text{KRYT}(\varphi) \Rightarrow U(\varphi)$$

Ujęcia te są równoważne tylko przy założeniu, że $U(\varphi) \Leftrightarrow \sim U(\sim\varphi)$, co jest nieintuicyjne (byłaby to „epistemiczna zasada wyłączonego środka”). Na potrzeby wykazania wewnętrznej sprzeczności stanowiska idealisty wystarczy przyjąć słabszą wersję, tj: $\text{KRYT}(\varphi) \Rightarrow \sim U(\sim\varphi)$.

Oczywiście, gdyby definicja prawdy była formułowana w terminach spełniania w modelu (czyli np. Tarskiego definicja prawdy), i operator $U(\varphi)$ znaczyłby: „ φ jest spełnione w modelu M , to mielibyśmy równoważność: $U(\varphi) \Leftrightarrow \sim U(\sim\varphi)$. Ponieważ jednak «nasze U » jest pochodne w stosunku do pewnych kryteriów empirycznych, to sytuacja ta nie zachodzi.

¹⁸ Ajdukiewicz stwierdza zatem, że idealista akceptuje następujące zdania: $p \wedge \sim r, p \Rightarrow q, q \Rightarrow r$ (gdzie $p = ex_i$; $r = ex_j$, $q = \text{KRYT}(ex_i)$).

¹⁹ K. Ajdukiewicz: *W sprawie pojęcia istnienia*, op.cit., s. 153.

²⁰ Tu konieczne jest zatem podjęcie decyzji, czy tezę idealisty interpretujemy jako:

(a) $\text{KRYT}(\varphi)$ implikuje, iż należy uznać zdanie „ φ ”,

czy słabiej, jako:

(b) $\text{KRYT}(\varphi)$ implikuje, iż nie wolno uznać zdania „ $\sim\varphi$ ”. Zgodnie z tym, co powiedzieliśmy w przypisie 17, interpretacje te nie są równoważne.

²¹ Postulat znaczeniowy dotyczący relacji między znaczeniami i terminów: „uznać pewne zdanie” i „występować w eposie Homera” mówi, że między tymi terminami - inaczej niż w wypadku tezy idealisty obiektywnego - nie ma zależności typu $\text{HOMER}(\varphi) \Rightarrow \sim U(\sim\varphi)$.

²² Ajdukiewicz dokonuje rekonstrukcji stanowiska idealisty, aby następnie wykazać, iż jest ono wewnętrznie sprzeczne. Dlatego istotne jest udzielenie odpowiedzi na pytanie o to, jakie motywy przypisuje idealistcie Ajdukiewicz.

²³ Aksjomat ten ma postać: $a \varepsilon b \Leftrightarrow \{ \wedge x(x \varepsilon a \Rightarrow x \varepsilon b) \wedge \exists x(x \varepsilon a) \wedge \wedge x, y(x \varepsilon a \wedge x \varepsilon b \Rightarrow x \varepsilon y) \}$.

²⁴ Gdzie operatory $\varepsilon_i, \varepsilon_j$ należałoby interpretować jako: „jest w sensie intencjonalnym, odp. realnym”, tzn zdanie „ $a \varepsilon_i b$ ” znaczyłoby „ a jest b w sensie intencjonalnym”.

²⁵ Lub w parafrazie bez nazwy własnej z użyciem predykatu „jest-zeusowy”: $\neg \exists x(\text{jest-zeusowy}(x))$.

²⁶ $\exists x\{x - \text{ODYSEJA} \wedge \text{WYSTĘPUJE-ZDANIE}(\text{„Istnieje Zeus”, } x)\}$

²⁷ To stanowisko podobne byłoby (pod tym względem) do solipsyzmu, gdzie solipsysta uznaje istnienie tworów swojej wyobraźni jedynie w sensie pochodnym, natomiast istnienie rzeczywiście przypisuje tylko swojej jaźni.

²⁸ Tekst Ajdukiewicza wchodzi np. w skład antologii tekstów ontologicznych: J. J. Jadacki, T. Bigaj, A. Lisowska (red.): *Co istnieje?*, op.cit.